

Από το αρχείο στον κανόνα: η ουσία της εικόνας και η αποπολιτικοποίηση του θύματος

Εδώ και εβδομάδες, ο δημόσιος διάλογος διεξάγεται πάνω στις φωτογραφίες των εκτελεσθέντων στη Καισαριανή με αμείωτη ένταση. Έχει σημασία να θαυμάσουμε αυτή τη στιγμή: τη στιγμή που το τεκμήριο αναμοχλεύει μια ήδη γνωστή ιστορία και εκκινεί έναν ξεχασμένο διάλογο πάνω σε αυτήν. Η αξία του τεκμηρίου δηλαδή, δεν είναι τόσο (ή μόνο) το τι τεκμαίρει, αλλά το πως αναδομεί τη σχέση μας με το γεγονός.

Όλα αυτά θα ακουγόταν μάλλον περίεργα στον πολιτικό επιστήμονα και καθηγητή του πανεπιστημίου της Οξφόρδης Στάθη Καλύβα, ο οποίος ξεκινάει το σχετικό άρθρο του στην Καθημερινή αγανακτώντας για το ότι με βάση τις εικόνες παράγεται «απλουστευτικός και συναισθηματικός λόγος, ερμηνευτική ισοπέδωση, τοξικότητα και πολιτική χειραγώγηση». Για αυτόν, η συναισθηματική φόρτιση με την οποία περιβάλλονται οι φωτογραφίες, ευρισκόμενη στον αντίποδα της «κριτικής σκέψης» στέκεται και απέναντι στην ιστορία, που είναι πολύπλοκη και ζήτημα των ερευνητών.

Έναυσμα για τη συγγραφή αυτού του άρθρου αποτέλεσε ένα άρθρο – απάντηση σε αυτό το άρθρο. Με αυτήν την έννοια, αποτελεί την συνέχεια μιας διαλεκτικής. Η απάντηση δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα των Συντακτών και ήταν της διευθύντριας του μουσείου τέχνης *Kunsthalles Bern* κας Ηλιάνας Φωκιανάκη. Θέση μου είναι ότι δεν είναι μόνο ο Στάθης Καλύβας που προσεγγίζει το θέμα πολύ προβληματικά, αλλά και η κα Φωκιανάκη. Η συζήτηση που κάνει το παρόν άρθρο δεν αποτελεί φυσικά κάποιου είδους μομφή προς τους συγγραφείς, που έχουν επιδείξει αμφότεροι μια συνέπεια στις δημόσιες τοποθετήσεις τους. Τα άρθρα έχουν και τα δυο έγκυρα σημεία – μας αρέσουν δεν μας αρέσουν. Εδώ θα γίνει μια κριτική σε κάποιες όψεις των επιχειρημάτων και μια προσπάθεια αναπλαισίωσης του ζητήματος με βάση τη θεωρητική συζήτηση γύρω από την συλλογική μνήμη αλλά και την έννοια του θύματος.

Η εικόνα καταλύτης της μετάβασης από το αρχείο στον κανόνα

Για αρχή, ας αναρωτηθούμε ποια ιστορία είναι αυτή που θέτει στο βάθος ο κος Καλύβας. Αν μιλάμε για την επίσημη ιστορία που εκφράζεται στο εκπαιδευτικό σύστημα, τότε αυτή βρίθκει αποσιωπήσεων. Μην ξεχνάμε ότι για τα ζητήματα της αντίστασης, αλλά και όσων ακολούθησαν, δεν διδασκόμαστε στα σχολεία. Μέχρι την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης από τη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το 1982, τα γεγονότα αυτά βρίσκονταν εν γένει εκτός της επίσημης ιστορίας. Η αναπαραγωγή της γνώσης για αυτά γινόταν περισσότερο μέσα από διόδους συλλογικής μνήμης, είτε αυτές ήταν προφορικές

διηγήσεις είτε αφορούσαν αναπαραστάσεις στην τέχνη («στον τοίχο της Καισαριανής μας φέραν από πίσω...» «θα ξεφορτώνουν στην Καισαριανή» κ.α.). Αν πάλι μιλάμε για την ενδελεχή μελέτη των ιστορικών, αυτή δεν είναι ποτέ απαλλαγμένη από διαμάχες και αναγνώσεις, και άρα και αυτή εγγράφεται εκ των πραγμάτων στο πολιτικό σήμερα.

Αλλά δεν είναι μόνο το άλογο της «αντικειμενικής ιστορίας» κουτσό. Ο Καλύβας, υποτιμώντας τη σημασία του συναισθήματος σαν εργαλείο της ιστορίας εκφράζει έναν ξεπερασμένο λογοκεντρισμό. Δεν είναι πιθανώς αυτή η πρόθεση του, αλλά περνάει από αυτό το υπονοημένο δίπολο συναισθήματος – λόγου προκειμένου να καταδικάσει αυτό που ο ίδιος ονομάζει «πολιτική χειραγώγηση». Το συναίσθημα όμως είναι αυτό που, εδώ εκπορευμένο από την εικόνα, μεταβάλλει τη σχέση του σύγχρονου ανθρώπου με το συμβάν και τα υποκείμενα του, άρα και την φαντασιακή θέση του πρώτου εντός του συμβάντος. Βλέποντας τα πρόσωπα των μελλοθάνατων της Καισαριανής, μπορεί κανείς πλέον και να λάβει φαντασιακά την θέση τους. Η ταύτιση με το υποκείμενο που βιώνει το γεγονός κάνει το άτομο συμμετόχο και εγγράφει το γεγονός αυτό στην συλλογική μνήμη. Όχι πια ως ένα από τα πολλά γεγονότα που “ίσως κάποτε ακούσαμε” σχετικά με την αντίσταση, αλλά ως ένα γεγονός ορόσημο, από το οποίο έχουμε πλέον και εμείς μια μνήμη (μνήμη δεύτερου χεριού, όπως θα έλεγε η σχετική ορολογία, αλλά πάντως μνήμη). Από το *αρχείο* (έννοια με την οποία οι κορυφαίοι scholars της μνήμης Jan και Aleida Assmann εννοούν το σύνολο αυτό των πιθανών συλλογικών μνημών προς ανάσυρση) η εκτέλεση των 200 περνάει πλέον στον *κανόνα*. Ο *κανόνας* είναι αυτό το σύνολο επιλεγμένων *κειμένων* (με την γενική έννοια) που αποκτούν μια ιερή διάσταση για το έθνος ή την ομάδα, σφυρηλατώντας (εθνικές) ταυτότητες. Αποτελεί την *ενεργητική συλλογική μνήμη*, αυτή που διατηρεί το παρελθόν ως παρόν – ενώ το *αρχείο* διατηρεί το παρελθόν ως παρελθόν .

Το πέρασμα από το *αρχείο* στον *κανόνα* συμβαίνει σε πολλές περιπτώσεις με την εμφάνιση των τεκμηρίων: από το Βιετνάμ μέχρι το ολοκαύτωμα. Ποιά θα ήταν η σχέση μας με το ολοκαύτωμα δίχως τις λίστες με τα ονόματα, τις φωτογραφίες, τους σωρούς από τα παπούτσια, ακόμα ακόμα τους ανακατασκευασμένους κοιτώνες των στρατοπέδων συγκέντρωσης και τις κινηματογραφικές αποδόσεις της εξόντωσης; Η αντικειμενική ιστορία λοιπόν που επικαλείται ο Καλύβας δεν είναι απλά διαπραγματεύσιμη σαν έννοια· **είναι εντελώς εκτός θέματος**. Και, προς επίρρωσιν αυτού, στο υπόλοιπο άρθρο του ο συγγραφέας δεν φαίνεται να ασχολείται με καμία εμβάθυνση της αντικειμενικής ιστορίας (για να το κάνει αυτό θα έπρεπε να κάνει ιστορική έρευνα και τεκμηρίωση πάνω στο συμβάν) αλλά με μια εκλογή *αναπαραστάσεων* τις οποίες επιθυμεί να εντάξει στην συλλογική μνήμη ώστε να συμψηφίσει με αυτές αυτό που επιλέγει ως εχθρό του. Και αυτές δεν είναι τίποτα άλλο από την αναγνώριση των εικονιζόμενων στις φωτογραφίες ως κομμουνιστών και άρα την είσοδο των κομμουνιστών, σε προνομιακή θέση, στον *κανόνα* που αναφέραμε. Αυτή ακριβώς η είσοδος, παρεμπιπτόντως, είναι και αυτό που επιχειρεί να πραγματοποιήσει το ΚΚΕ. (Οι διατυπώσεις του ενάντια στην ενσωμάτωση σε ένα «εθνικό» μουσείο αντίστασης και οι επισημάνσεις του για τον ρόλο του ελληνικού κράτους στην όλη ιστορία των 200 δεν αλλάζουν το κεντρικό διακύβευμα, που είναι ακριβώς αυτό - και σε αυτό πιστεύουμε ποντάρει με την όλη ενέργεια που δίνει στο ζήτημα.)

Κομμουνιστές, αντιστασιακοί, έθνος

Προκειμένου να αντιμετωπίσει λοιπόν ο Καλύβας, από το βήμα της εκδοτικής «ναυαρχίδας» της φιλελεύθερης δεξιάς, την ενδεχόμενη κανονο-ποίηση των κομμουνιστών, χρησιμοποιεί μια επιχειρηματολογία. Ας δούμε κάποια ενδιαφέροντα σημεία της.

Ο συγγραφέας αναφέρει ότι η «συγκινησιακή φόρτιση» (με τις εικόνες) «όταν εκμαιεύεται με οργανωμένο τρόπο και προς μια συγκεκριμένη πολιτική κατεύθυνση (...) μας οδηγεί σε πολιτικούς διχασμούς με παροντικό διακύβευμα». Μα αυτό δεν κάνει πάντα κάθε αναμόχλευση της ιστορίας; Εφόσον το τεκμήριο εμφανίζεται, εντάσσεται στο λόγο της κληρονομιάς και της μνήμης. Η όποια πρωτογενής ιστορική γνώση φέρνει μαζί του ούτως ή άλλως δεν θα αφορούσε τις εφημερίδες. Καθώς γράφει ο Καλύβας, παίρνει μέρος αναγκαστικά σε έναν διάλογο για την κληρονομιά. Και η κληρονομιά είναι πάντα εμπροσθοβαρής: λέει κάτι για το παρόν και το επιθυμητό μέλλον μας, όχι για το παρελθόν. Αυτό ισχύει φυσικά και για τις κληρονομίες οι οποίες είναι ήδη οργανικά ενταγμένες στην εθνική αφήγηση. Η κληρονομιά πάντα κατασκευάζεται και η θέση μας για το παρελθόν είναι πάντα πολιτική. Είναι ένα παιχνίδι σκληρό και συνεχές, αλλά ας μην παίζουμε τους αθώους.

Ο κος Καλύβας επερωτά ακόμα την εξίσωση κομμουνιστών και αντιστασιακών. Εδώ θα πούμε ότι η εξίσωση αυτή μάλλον πάσχει, αλλά από την αντίθετη πλευρά από την οποία το θέτει ο Καλύβας. Είναι η αφήγηση των θεσμών του κράτους, όπως αυτοί διαμορφώθηκε μετά την «εθνική συμφιλίωση», αυτή που προτιμάει να απομειώνει τον κομμουνιστή της εποχής σε «αντιστασιακό», λειαινώντας την πολιτική του ταυτότητα.

Βγαίνοντας λίγο από την κουβέντα περί αναπαραστάσεων και πηγαίνοντας, αφού μας το ζητάει ο κος Καλύβας, στην πιο πραγματολογική ιστορία, ας θυμίσουμε παρεπιμπτόντως ότι οι συγκεκριμένοι κομμουνιστές δεν επιχειρούσαν κάποια «επανάσταση» τότε, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται, γιατί απλά είχαν φυλακιστεί από το ελληνικό κράτος πολύ πριν τους δοθεί η ευκαιρία καν να το σκεφτούν (δεν χρειάζεται να προσθέσουμε εδώ ότι ούτε η «γραμμή» του ΚΚΕ της περιόδου μιλούσε για κάποια άμεση προλεταριακή επανάσταση. Η ιδέα αυτή μάλλον φαντασίωση των δεξιών αποτελεί). Και αφού ο κος Καλύβας ανοίγει το ζήτημα της εμφύλιας διαμάχης εντός της αντίστασης, δικαίως ίσως, να θυμίσουμε ότι το ελληνικό κράτος ήταν αυτό που, ήδη πριν την μεταξική δικτατορία, ξεκίνησε τις φυλακίσεις όσων έμελλε να εκτελεσθούν στην Κιαισαριανή, και η κυβέρνηση Τσουδερού αυτή που παρέδωσε σκόπιμα τους πολιτικούς κρατούμενους στους Γερμανούς κατακτητές (πριν την δημιουργία της δωσιλογικής κυβέρνησης Τσολάκογλου), με την Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή να είναι το σώμα που εκτέλεσε την συγκεκριμένη παράδοση.

Σωστά λοιπόν, η κυρία Φωκιανάκη, στο άρθρο απάντησης της, επισημαίνει ότι το «ζουμί» εδώ είναι ο ρόλος των Ελλήνων συνεργατών των Ναζί και του προπολεμικού ελληνικού κράτους. Ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης κάνει εκτενή αναφορά στη παγίωση μιας αντικομμουνιστικής στάσης και πρακτικής των αρχών από τα μέσα του μεσοπολέμου, η οποία έκανε την συνεργασία θεσμών όπως η Χωροφυλακή με τους Ναζί για την καταστολή των κομμουνιστών φυσικό επακόλουθο, ενώ παράλληλα

ο αγώνας κατά των κομμουνιστών αποτέλεσε μεταπολεμικά άλλοθι που οδήγησε στην αθώωση πολλών συνεργατών. Επομένως, αυτό που έχει σημασία εδώ δεν θα έπρεπε να είναι ο αγώνας για την ένταξη της μίας ή της άλλης ταυτότητας – του αντιστασιακού ή του κομμουνιστή – στο εθνικό αφήγημα. Είναι η διάρρηξη αυτού του αφηγήματος. Όπως και κάθε ιστορία που σχετίζεται με την δράση των συνεργατών ανά την Ευρώπη, έτσι και η ιστορία της Καισαριανής διασπά την αναπαράσταση του ενιαίου, ομοιογενούς λαού που υποφέρει κάτω από ένα ζυγό (και ενίοτε αγωνίζεται κατά αυτού) και φέρνει στο προσκήνιο της βαθιές διαιρέσεις και καταπιέσεις μέσα στο ίδιο το εθνικό σώμα.

Τέλεια θύματα

Ωστόσο, το άρθρο της κας Φωκιανάκη, επιχειρώντας να απαντήσει στον κο Καλύβα και να αποδημήσει τα επιχειρήματά του, προβάλλει κάποια στοιχεία που κατά τη γνώμη μας είναι και τα ίδια κομμάτι των προβληματικών αναγνώσεων του συμβάντος. Αναφέρει για παράδειγμα, ότι «Η πλειονότητα αυτών των σημειωμάτων αναφέρεται στην ελευθερία, στην αγάπη για την πατρίδα, στους αγαπημένους τους, στην αξιοπρέπεια και φωνάζει κάτω ο φασισμός... ελάχιστες φορές ανακαλούσε τον Λένιν, τον διεθνισμό ή και τον κομμουνισμό εν γένει, δυστυχώς για τον κ. Καλύβα». Αργότερα φτάνοντας προς το συμπέρασμα αναφέρει ότι «αυτοί οι άνθρωποι έβαλαν το «εμείς» πάνω από το «εγώ». Και πώς τόλμησαν να μας τρίψουν στη μούρη την ανιδιοτελή αγάπη τους για την πατρίδα και τον συνάνθρωπο;». Γενικότερα, η επιχειρηματολογία της επικεντρώνει στα πανανθρώπινα, πατριωτικά και αλτρουιστικά χαρακτηριστικά των εκτελεσθέντων, με την κομμουνιστική τους ταυτότητα να εντάσσεται στα «παρεμπιπτόντως». Το ζήτημα δεν είναι ότι τα χαρακτηριστικά που αναφέρει η αρθρογράφος δεν αποτελούν κομμάτι της αλήθειας, αλλά το γιατί προβάλλονται προνομιακά.

Υπάρχει, υποστηρίζουμε, μια απολογητική διάθεση στη ρητορική αυτή. Μια διάθεση που επιχειρεί αυτή τη φορά να αποπολιτικοποιήσει τα θύματα. Αυτό είναι ένα φαινόμενο που εμφανίζεται συχνά σε παρόμοιες περιπτώσεις της πρόσφατης ιστορίας. Έχει συζητηθεί αναφορικά με την δημόσια αναπαράσταση των θυμάτων των λατινοαμερικάνικων δικτατοριών, όπως αυτές του Βιντέλα ή του Πινοσέτ, που κατά την περίοδο της δημοκρατικής παλινόρθωσης και της επανορθωτικής δικαιοσύνης παρουσιάζονται και τιμώνται ως αγωνιστές για την ελευθερία και την δημοκρατία – παρά το γεγονός ότι στοχοποιήθηκαν ως κομμουνιστές. Το έχουμε αντιμετωπίσει και στην Ελλάδα αναφορικά με τους αγωνιστές του Πολυτεχνείου.

Είναι ενδιαφέρον να δούμε αυτό το ενσταντανέ δημόσιου διαλόγου εποπτικά: Ενώ ο κος Καλύβας της Καθημερινής συμφωνεί με το ΚΚΕ στην υπερπροβολή της πολιτικής ταυτότητας των εκτελεσμένων, η κα Φωκιανάκη της κεντροαριστερής Εφ.Συν. τους αποπολιτικοποιεί: «Οι άνθρωποι αυτοί ήταν αθώοι, ανεξαρτήτως κομματικής ταυτότητας», θα γράψει. Η ταυτότητα που πρωτεροποιεί εδώ η αρθρογράφος είναι αυτή ενός θύματος το οποίο για να φτάσει στην πλήρη του ταυτότητα ως τέτοιο πρέπει να διαχωριστεί από τη πολιτική του ταυτότητα. Στην ουσία, πρέπει να απεκδυθεί από τις προθέσεις του. Είναι η κατασκευή του αθώου, του τέλειου θύματος.

Το τέλειο θύμα είναι όρος που εισήλθε στην κοινωνιολογία από την εγκληματολογία, όταν το 1986 ο Νορβηγός εγκληματολόγος Nils Christie χρησιμοποίησε έναν παραλληλισμό των εγκλημάτων με σενάρια ταινιών, και έδειξε ότι συγκεκριμένα στοιχεία εγείρουν την συμπόνοια του κοινού γύρω από ένα θύμα. Το τέλειο θύμα είναι ανυπεράσπιστο, εκτελεί μια ανυπόληπτη και καθώς πρέπει εργασία και δέχεται μια επίθεση για την οποία δε φέρει καμία ευθύνη. Είναι ενδιαφέρουσα η συσχέτιση με το φανταστικό σενάριο μέσω της οποίας ο Christie έφτασε στη θεωρία του τέλειου θύματος: μας θυμίζει ότι οι φαντασιακές αναπαραστάσεις αποτελούν αντανάκλασεις ηθικών – ιδεολογικών επιλογών των κοινωνιών οι οποίες έχουν και άμεσες, υλικές προεκτάσεις. Έτσι, όταν στο συλλογικό φαντασιακό η πρόθεση για επανάσταση, η έμπρακτη αντίθεση στις αρχές, κάνει τα θύματα της Καισαριανής μη «τέλεια» θύματα, αυτό βρίσκει την αντιστοιχία του στην δικαιολόγηση της καταστολής διαδηλωτών επειδή κινήθηκαν κατά της αστυνομίας, κουβαλούσαν παλούκια, φώναζαν συνθήματα ή απλά τυγχάναν αντιεξουσιαστές. Είναι η ίδια εικόνα σε επίπεδο αναπαραστάσης του παρελθόντος και πρακτικής στο παρόν. Και στις δύο περιπτώσεις, η πρόθεση (για αντίσταση, για εξέγερση) καταδικάζεται κοινωνικά. Απεκδύει το υποκείμενο από την ταυτότητα του αθώου, του τέλειου θύματος και σχετικοποιεί την βία πάνω στο σώμα του. Η συζήτηση περί τέλειων θυμάτων έχει εξαιρετική εφαρμογή στην περίπτωση των Παλαιστινίων. Στο πρόσφατο ομότιτλό βιβλίο του ο Mohammed Al-Kurd μιλάει για το πως η δυτική ματιά επιζητά έναν παλαιστίνιο που δεν αντιστέκεται, που δεν δρα ενάντια στα δικά της πρότυπα, για να τον αποδεχτεί σαν άνθρωπο και σαν θύμα. Είναι οι γυναίκες και τα παιδιά, όσοι δηλαδή φαντάζουν αμέτοχοι και ανυπεράσπιστοι που είναι τέλεια θύματα· οι άντρες μέσα από την δυνητική τους έμπρακτη αντίσταση στον κατακτητή απεκδύονται αυτή την ταυτότητα και απανθρωποποιούνται.

Επιστρέφοντας στην περίπτωση μας, η επιμονή στην αθωότητα είναι μια προσφυγή στην καθεστηκυία, φιλελεύθερη αφήγηση περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων και πολιτή. Οι εκτελεσθέντες της Καισαριανής υπήρξαν βέβαια και «αθώοι», καθώς όντες ήδη φυλακισμένοι, είχαν απωλέσει την δυνατότητα τους να αντισταθούν κατά των δήμιων τους ή του καθεστώτος γενικότερα. Θα έπρεπε να κάνει όμως αυτό τον θάνατο τους πιο εγχαράξιμο στην ιστορία από όσους πεθάναν με το όπλο στο χέρι;

Έτσι, θα προτείνουμε να κρατήσουμε απόσταση τόσο από τις αναπαραστάσεις που βλέπουν τους εκτελεσθέντες της Καισαριανής ως τέλειους ήρωές όσο και από αυτές που τους βλέπουν ως τέλεια θύματα . Να αντισταθούμε δηλαδή και στην απανθρωποποίηση των πολιτικών υποκειμένων και στην αποπολιτικοποίηση των θυμάτων. Να τους δούμε ίσως (στα μάτια θα έλεγε κανείς, γιατί αυτό είναι το γενεσιουργό δώρο του τεκμηρίου) ως κομμουνιστές που φυλακίζονται από το ελληνικό κράτος και πεθαίνουν από τους κατακτητές και τους ντόπιους συνεργάτες τους, ως ανθρώπους με συνείδηση της ιδεολογίας τους και γνώση του επικείμενου θανάτου τους.

Ο Μάνθος Βελογιάννης είναι κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου στις Σπουδές Κληρονομιάς και Μνήμης (Heritage and Memory Studies) από το Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ και Υποψήφιος Διδάκτορας Αρχιτεκτονικής ΕΜΠ

Σημειώσεις

<https://www.kathimerini.gr/politics/564089893/apo-tin-eikona-stin-oysia/>

https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/503675_i-eikona-einai-i-oysia-k-kalyba

Aleida Assmann, 'Canon and Archive', στο *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, επιμέλ. Astrid Erll και Ansgar Nünning (Walter de Gruyter, 2008).

Ο Στάθης Καλύβας έχει αμφισβητήσει και ο ίδιος πρόσφατα μια τέτοια κληρονομιά στο άρθρο του για την ταινία του Γιάννη Σμαραγδή.

<https://www.kathimerini.gr/opinion/564066208/o-thriamvostis-agnoias-i/>. Ο λόγος που εκφράζει και σε αυτό το άρθρο έχει παρόμοιες παραδοχές πάνω σε ένα δίπολο συναισθήματος και επιστημονικής ιστορίας. Θα υποστηρίζαμε ότι ο λόγος αυτός έχει γενικά κάποια προβλήματα, και αυτό φυσικά αφορά και την πολύ πιο επιλεκτική αναπαραγωγή αυτού του επιχειρήματος από την αριστερά. Φυσικά είναι προς τιμήν του συγγραφέα ότι εφαρμόζει την ίδια αρχή για θέματα που θίγουν τόσο την αριστερά όσο και τη δεξιά.

David Lowenthal, 'Fabricating heritage', *History and Memory* 10, τχ. 1 (1998): 5–24.

Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Οι δωσίλογοι* (Αλεξάνδρεια 2023), σ. 219-221

Ό.π., σ. 217-226

Elizabeth Jelin, 'The Past in the Present: Memories of State Violence in Contemporary Latin America', στο *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*, επιμέλ. Aleida Assmann και Sebastian Conrad (Palgrave Macmillan UK, 2010)

Nils Christie, 'Crime Control as Drama', *Journal of Law and Society* 13, τχ. 1 (1986): 1–8,

Mohammed El-Kurd, *Perfect Victims and the Politics of Appeal* (Haymarket Books, 2025).

*Τη δημοσίευση συνοδεύει το χαρακτηριστικό του Τάσσου Αλεβίζου. (Πηγή: [Σαν σήμερα](#))